

В статтю речь идет о репрессиях по отношению к западноукраинским литераторам — членам киевского и харьковского филиалов Союза революционных писателей «Західна Україна», освещается трагическая судьба выходцев из Галиции, которые в начале 30-х годов работали в системе Наркомпроса Украины.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті йдеться про політико-ідеологічні умови формування культу особи Сталіна, розкриваються прояви та особливості цього процесу на Україні у 1917—1920 рр.

Американський письменник Джон Стейнбек, котрий відвідав нашу країну у 1947 р., писав: «Все життя у Радянському Союзі відбувається під пильним поглядом гіпсового, бронзового, намальованого або вишиваного сталінського ока. Його портрет висить не те що у кожному музеї — у кожному залі музею. Його статуї встановлено біля фасадів кожного громадського будинку. А його бюст — перед усіма аеропортами, залізничними вокзалами й автобусними станціями. Бюст Сталіна стоїть у всіх шкільних класах, а портрет часто висить прямо напроти бюсту. У парках він сидить на гіпсовій лаві і обговорює щось з Леніном... Однією із наймогутніших індустрій у Радянському Союзі є, безсумнівно, малювання й ліплення, відливання, кування й вишивання зображень Сталіна. Він всюди, він все бачить»¹.

Однією з «наймогутніших індустрій», що працювала на Сталіна, з повною підставою можна назвати тогочасну офіційну історіографію. Напрямок і характер її розвитку значною мірою сформував сам вождь та його найближче оточення. Ще у 1931 р. з'явився сталінський лист до редакції журналу «Пролетарская революция». У листі містилася брутальна критика «архівних крис» та «безнадійних бюрократів», основний недолік яких у тому, що вони можуть «покладатися на самі тільки паперові документи»². Завдання, за Сталіним, полягало в тому, щоб «піднести питання історії більшовизму на належну висоту, поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки... Це тим більш необхідно, що навіть деякі наші історики,— я кажу про істориків без лапок, про більшовицьких істориків нашої партії,— не вільні від помилок...»³

Зовні лист був спрямований проти, використовуючи сталінську термінологію, істориків і літераторів «з розряду троцькістських контррабандистів»⁴. Саме так, до речі, він і оцінювався радянською історіографією не тільки у сталінські часи, а й пізніше. Та Сталін своїм листом не тільки «захищав» Леніна, а й досить виразно сигналізував

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12.

¹ Стейнбек Д. Русский дневник // Знамя.— 1990.— № 1.— С. 102—103.

² Сталін Й. В. Про деякі питання історії більшовизму. Лист до редакції журналу «Пролетарская революция» // Твори.— Т. 13.— С. 97.

³ Там же.— С. 102—103.

⁴ Там же.— С. 101.

про необхідність фундаментально переписати історію партії, ставлячи хрест практично на всіх попередніх, великих за обсягом і часом різноманітних у концептуальному плані публікаціях з історії більшовизму.

Минуть роки, і врешті-решт «канонічну» історію, яка цілком задовольнить вождя, буде створено: у 1938 р. вийде друком підручник «Історія ВКП(б). Короткий курс». Про справжнє призначення цієї книги, текст якої редагувався не тільки спеціальною комісією ЦК ВКП(б), а й самим Сталіним, досить відверто було сказано у постанові ЦК ВКП(б), що була надрукована у листопаді 1938 р. У ній, зокрема, записано, що мета «короткого курсу» — дати партії «єдине керівництво по історії партії, керівництво, що являє офіційне, перевірене ЦК ВКП(б), тлумачення основних питань історії ВКП(б) і марксизму-ленінізму». Особливо у постанові підкреслювалось, що цим виданням покладено край «великій кількості різноманітних точок зору та свавільних тлумачень найважливіших питань партійної теорії і історії партії...»⁵

У 1938 р. з'явилася і постанова ЦК КП(б)У «Про вивчення історії ВКП(б)», у якій, зокрема, зазначалося: «ЦК КП(б)У вітає вихід у світ найвизначнішого історичного документа світового значення — короткого курсу історії Всесоюдної Комуністичної партії (більшовиків) — наукової історії ВКП(б), яка є результатом величезної теоретичної роботи, проведеної Комісією ЦК ВКП(б), особисто вождем партії, генієм людства — товаришем Сталіним». Ця постанова містила пропозицію обкомам, міськкомам, райкомам і первинним організаціям КП(б)У, в партгрупах, у школах і гуртках партосвіти, на комсомольських зборах і в профгрупах організувати ознайомлення з «коротким курсом» і вивчення його «шляхом читки». Таку ж читку пропонувалося організувати на підприємствах, у цехах, у колгоспах, у бригадах, установах. Відділові партійної пропаганди і агітації ЦК КП(б)У доручалося підготувати видання «короткого курсу» українською мовою⁶.

Різнманітні точки зору на далекі і недавні події у житті більшовицької партії з появою «короткого курсу» остаточно зникнуть. А от щодо свавільних тлумачень теорії і історії партії, то вони не тільки не зникнуть, а й з'являться у такому обсязі і у такій концентрації, настільки міцно увійдуть у суспільну свідомість, що ті недоліки, за які у своєму листі до редакції «Пролетарской революции» Сталін критикував, скажімо, Слуцького, можна з повною підставою назвати дрібними. Адже у «короткому курсі» буде фальсифіковано майже всі ключові події історії на догоду версії про «двох вождів» — Леніна і Сталіна. «Можна сказати без перебільшення, — говорилося, зокрема у «короткому курсі», — що після смерті Енгельса найвидатніший теоретик Ленін, а після Леніна — Сталін та інші учні Леніна — були єдиними марксистами, які двигали вперед марксистську теорію і збагатили її новим досвідом в нових умовах класової боротьби пролетаріату»⁷.

І ще одне глобальне завдання вирішувалось створенням «короткого курсу»: у ньому на одну дошку ставилася боротьба Леніна, приміром, проти «економізму» і меншовізму у дореволюційний період і боротьба Сталіна проти своїх політичних ворогів у 20—30-ті рр. Підбиваючи підсумки викладеного у книзі матеріалу, автори, зокрема, писали: «Не можна вважати випадковістю, що троцькісти, бухаринці,

⁵ Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б).— М., 1947.— С. 365.

⁶ Про вивчення історії ВКП(б). Постанова ЦК КП(б)У // Більшовик України.— 1938.— № 8—9.— С. 2.

⁷ История ВКП(б). Краткий курс. Под редакцией комиссии ЦК ВКП(б). Одобрен ЦК ВКП(б). 1938 год.— М., 1938.— С. 342.

націонал-ухильники, борючись з Леніним, борючись з партією, закінчили тим же, чим закінчили партії меншовиків та есерів,— стали агентами фашистських розвідок, стали шпигунами, шкідниками, вбивцями, диверсантами, зрадниками батьківщини»⁸. Цю версію із сталінського підручника та й взагалі зображення радянської історії як переможної боротьби доброчесності, що її персоніфікував Сталін, з «ворогами народу», у яких, ніби по черзі, опинялися не тільки його опоненти, а й колишні політичні союзники, американський професор Стівен Коен вдало назвав «маніхейською байкою»⁹. Втім, «байка» прижилася,— адже мало залишилось у живих тих, хто міг би засвідчити її брехливість. Ті ж, хто вижив, змушені були мовчати. Нові покоління членів партії та безпартійних одержували інформацію про партію, про соціалізм, про Леніна, про Сталіна із сталінських рук. У 1949 р. журнал «Більшовик України» сповіщав, що тільки за минуле десятиріччя «геніальну сталінську працю «Історія ВКП(б). Короткий курс» видано загальним тиражем понад 34 млн. примірників, у тому числі 3,5 млн. примірників українською мовою»¹⁰. Ця книга без перебільшень була настольною книгою мільйонів людей, насамперед комуністів, світогляд і переконання яких формувалися саме завдяки їй.

Ще до появи «короткого курсу», у 1934 р., світ побачила книга К. Б. Радека «Зодчий соціалістичного суспільства», яка була наповнена раболіпними вихваляннями Сталіна і у якій стверджувалося, що у перемозі соціалізму вирішальну роль відіграла його особа. У 1935 р. з'явилась перевидана згодом безліч разів і багатьма мовами брошура Л. П. Берія «До питання про історію більшовицьких організацій у Закавказзі», у якій також історія закавказьких більшовиків була начисто фальсифікована на догоду сталінській персоні. Поява саме цих двох апологетичних публікацій відбила характерну тенденцію: не тільки найближче оточення Сталіна (до якого належав, зокрема, Берія) відіграло велику роль у формуванні соціально-політичної і психологічної атмосфери в період створення сталінського культу. Вимушено чи ні, але вихвалянням Сталіна займалися і ті, хто в минулому були його політичними опонентами (саме до них слід віднести Радека). Серйозного значення набуло й те, що підкреслення особливої ролі Сталіна мало підтримку тих партійних і державних керівників, котрі користувалися неформальним авторитетом (наприклад, С. М. Кірова, Г. К. Орджонікідзе, С. В. Косіора, Я. Е. Рудзутака, М. І. Калініна та ін.) і частина яких, можливо, широко вважала, що персоніфікація досягнень зробить ці досягнення більш наочними, піде на користь зміцненню єдності партії. Слід визнати, що у радянських публікаціях, присвячених аналізу проблеми сталінізму, ці аспекти поки що не досліджено, хоча потреба у цьому, на нашу думку, досить гостра. Важливо констатувати також, що ніякого колективного опору спробам Сталіна «поліпшити» власну роль в історії за допомогою придворних біографів здійснено не було. І ось у 1939 р. світ побачило ще одне одіозне видання — «Коротка біографія» Сталіна. Характерними були обставини, за яких з'явилося друге, доповнене видання цієї книги. Групу суспільствознавців наприкінці 1947 р. викликали в ЦК ВКП(б) на нараду. Особисто Сталін поставив завдання підготувати біографії К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. І хоча на нараді прямо про підготовку сталінської біографії сказано не було, через декілька днів учасники наради отримали рішення: конче потрібні біографії класиків, у тому числі Сталіна. А ще через короткий час поцікавилися, як відбувається підготовка саме сталінської біографії.

⁸ Там же.— С. 344.

⁹ Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888—1938.— М., 1988.— С. 451.

¹⁰ По-бойовому організувати марксистсько-ленінське навчання кадрів // Більшовик України.— 1949.— № 8.— С. 2.

Терміново було зібрано групу суспільствознавців, котрі дуже швидко доопрацювали текст першого видання «короткої біографії»¹¹. Вона вийшла друком багатьма мовами. Тираж другого видання тільки українською мовою складав півмільйона примірників¹². У цій «короткій біографії», а текст її власноручно знов-таки редагував Сталін, читаємо: «Майстерно виконуючи завдання вождя партії й народу і маючи цілковиту підтримку всього радянського народу, Сталін, однак, не допускав у своїй діяльності й тіні зарозумілості, зазнайства, самолюбівання»¹³. Ніби дозволяти називати себе «найкращим учнем Леніна», «Леніним сьогодні», «творцем соціалістичної індустрії», «батьком колгоспного селянства», «батьком народів», «творцем найдемократичнішої у світі Конституції», «організатором і геніальним полководцем Радянської Армії», «корифеєм наук», «вождем прогресивного людства» і просто «генієм» — все це не зарозумілість, не зазнайство, не самолюбівання.

Тут доречно звернутися знов-таки до слів вже згаданого Д. Стейнбека, котрий під час перебування в СРСР у 1947 р. ставив перед різними людьми запитання, чому так багато у нашої країні портретів Сталіна: «Одна відповідь полягала у тому, що російський народ звик до зображень царя та царської сім'ї, а коли царя скинули, то необхідно було кимось його замінити. Інші говорили, що схиляння перед іконою — це якість російської душі, а ці портрети і є такою іконою. А треті — що росіяни так люблять Сталіна, що хочуть, щоб він існував завжди. Четверті говорили, що самому Сталіну це не подобається і він прохав, щоб це припинили. Але нам здалося, що те, що не подобається Сталіну, зникає миттєво, а це явище, навпаки, набуває більш широкого розмаху»¹⁴.

Абсолютно точне спостереження: «те, що не подобається Сталіну, зникає...» Про одне із таких зникнень згадував Б. Бажанов. Він зазначав, що уже у другій половині 1923 р. один із секретарів Сталіна, І. П. Товстуха (він, до речі, був і одним із перших біографів свого шефа), розпочав систематизоване збирання ленінських матеріалів. Згодом Товстуха був призначений заступником директора Інституту Леніна, куди спеціальним рішенням партійців зобов'язали здавати матеріали такого роду. Б. Бажанов таким чином характеризував, як саме Товстуха «фільтрував» ленінські матеріали: «...Ленінські записки, що невігідні для Сталіна, назавжди зникнуть; невігідні для усіх інших будуть старанно зібрані, розсортовані по іменах. На вимогу Сталіна стосовно будь-якого визначного партійця лайлива ленінська нотатка у будь-який момент буде, якщо знадобиться, подана Сталіну»¹⁵.

Все це робилося не випадково, адже в останній період свого життя В. І. Ленін не просто попереджував про небезпеку розколу партії. Він конкретно вказував, що така небезпека може виникнути внаслідок амбіцій, особистого суперництва лідерів партії — насамперед Троцького і Сталіна. Більше того, зваживши на негативні риси Сталіна як політичного керівника і як людини, В. І. Ленін у «Листі до з'їзду» недвозначно запропонував обдумати спосіб переміщення Сталіна з посади генсека. Вже наприкінці 1922 р., під час важкої ленінської хвороби, деякі члени Політбюро і ЦК знали про зміст тієї частини «заповіту», котра містила особисті характеристики і повинна була певний час

¹¹ Историки и писатели о литературе и истории // Вопр. истории.— 1988.— № 6.— С. 113.

¹² По-бойовому організувати марксистсько-ленінське навчання кадрів // Більшовик України.— 1949.— № 8.— С. 3.

¹³ Й. В. Сталін. Коротка біографія.— 2-е видання, виправлене і доповнене.— К., 1947.— С. 97.

¹⁴ Стейнбек Д. Русский дневник // Знамя.— 1990.— № 1.— С. 103.

¹⁵ Бажанов Б. Кремль, 20-е годы. Воспоминания бывшего секретаря Сталина // Огонек.— 1989.— № 39.— С. 29.

лишатися таємною, стати предметом обговорення делегатів чергового партз'їзду¹⁶.

За цих умов не тільки у Сталіна, а й у декого з інших членів Політбюро — а до них належали Г. О. Зінов'єв, Л. Б. Каменев, О. І. Риков, М. П. Томський, Л. Д. Троцький — емоції, незгода з ленінськими оцінками взяли гору. Вони почали у власний спосіб тлумачити ленінські положення. І фактично нав'язали партії таке «тлумачення», завдяки якому Сталін не тільки лишився генсеком, а й активно почав утвердження своєї авторитарної влади. До речі, «трійка» (Каменев, Зінов'єв, Сталін) у 1923—1925 рр. буде викривати Троцького за допомогою відповідних оцінок, висловлених В. І. Леніним у різні роки. Після розриву з Каменевим і Зінов'євим Сталін зблокується з М. І. Бухаріним, О. І. Риковим, М. П. Томським. Виступаючи на XV конференції ВКП(б) у листопаді 1926 р. і критикуючи троцькістсько-зінов'євський альянс, що виник влітку того ж року, Сталін назвав Каменева «двірником у Троцького, що прочищає йому шлях»¹⁷. Невдовзі роль «двірників», цього разу для Сталіна, доведеться відіграти М. І. Бухаріну і його прибічникам. Вже у 1928 р. вони стануть жертвами сталінської критики, чільне місце у якій знов-таки посідають ленінські висловлювання. Критичні міркування В. І. Леніна на адресу Сталіна будуть не просто ігноруватися. Навіть згадувати про них невдовзі стане небезпечно.

Чи розуміли у партії небезпеку диктаторських нахилів Сталіна? Є чимало свідчень того, що таке розуміння було не тільки у лідерів опозиції. Ось лише один з прикладів. У 1926 р. у Бердичівський окружком партії надійшов лист під назвою «Про єдність партії», у якому, зокрема, говорилося: «З того часу, як Ленін відійшов від роботи, ми маємо дискусію 1923 р., дискусію 1924 р., дискусію 1926 р. (з лєнінградцями), нову апаратну дискусію проти «троцькізму» навесні 1926 р., нову гостру дискусію проти лєнінградської опозиції... Характер і методи теперішньої дискусії всім відомі і не потребують пояснень. Дедалі ясніше стає для всієї партії те, що до недавнього часу було не ясно або (ясно) більше втаємничим колам, а саме: метою усіх цих дискусій і організаційних висновків є повний розгром того ядра, яке до недавнього часу називалося старою лєнінською гвардією, і заміна його одноособовим керівництвом Сталіна, який справляє на групу товаришів, завжди з ним згодних...»¹⁸

Автори цитованого листа вважали, що лозунг «єдності партії» дедалі більше «перетворюється в руках правлячої фракції на знаряддя ідейного терору... проти переважної більшості партії. Партія є насаперед організація дії. Вся маса її членів має бути здатною до бойової мобілізації в будь-який момент під керівництвом Центрального Комітету. Така боездатна партія немислима без єдності. Але було б якнайгрубішою помилкою думати, ніби ця єдність дається самими лише шпаргалками, що йдуть згори. Вона виробляється всією партією шляхом постійного оновлення і віднаходження колективного досвіду, шляхом колективної роботи думки на основі програми партії, статуту, традицій, досвіду минулого. Цей процес немислимий без розбіжності, критики, зіткнення ідей. Якщо революційна боездатність партії потребує могутнього централізму, то підтримка розвитку, зміцнення ідейної єдності в мільйонній партії потребує не менш міцної партійної демократії»¹⁹. Факти засвідчують також, що розуміння справжніх якостей Сталіна було не тільки у його опонентів, а й

¹⁶ Ленинское завещание // Урок дает история.— М., 1989.— С. 13—14.

¹⁷ Сталін Й. В. Про соціал-демократичний ухил в нашій партії. Доповідь на XV Всесоюзній конференції ВКП(б) 1 листопада 1926 р. // Твори.— Т. 8.— С. 312.

¹⁸ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 20, спр. 2342, арк. 13.

¹⁹ Там же, арк. 12.

у тих, хто йшов поруч з ним. «Ви,— скаже, приміром, М. І. Бухаріну напередодні XVI з'їзду ВКП(б) М. І. Калінін,— маєте рацію на всі двісті, але кориснішого за монолітність партії нічого немає. Час ми прогаяли, у нашого генерального секретаря надто велика влада, решту розумійте самі»²⁰.

Ось так Сталін набував авторитету вірного лєнінця, викриваючи тих, хто сам себе вважав лєнінцем, кого ми сьогодні рахуємо представниками старої партійної гвардії. За свідченням М. О. Скрипника, Сталін постійно і загалом вдало використовував будь-яку можливість для того, щоб твердити В. І. Лєніну про небезпеку, що ніби-то загрожувала партії через те, що Лєнін не має твердої більшості у керівних органах партії. За допомогою тенденціозної інформації створювалося враження, що тільки він, Сталін, здатний забезпечити Лєніну стабільну більшість²¹.

Можна сказати і про «підсумки» цієї сталінської діяльності: із 7 членів Політбюро, що його було затверджено у червні 1924 р., після XIII з'їзду РКП(б), через 10 років у складі Політбюро, що його буде утворено після XVII з'їзду партії, залишиться один Сталін. Четверо осіб (Каменєв, Зінов'єв, Бухарін, Риков) загинуть згодом у ході репресій 30-х р., Томський під тягарем брехливих звинувачень покінчить життя самогубством, Троцького буде вбито у 1940 р. у Мексиці. До речі, надзвичайно важливі деталі про організацію цього вбивства²².

На нашу думку, можна говорити про три обставини, що дали безпосередній поштовх виникненню авторитарної влади, а потім і диктатури Сталіна. Насамперед, це невиконання чіткої лєнінської вказівки щодо заміни Сталіна іншим діячем, який був би у змозі налагодити дружню роботу Політбюро і ЦК, сприяти, при всіх відмінностях у позиціях окремих керівників, виробленню інтегральних політичних рішень, не переводити дискусії про оптимальні шляхи будівництва соціалізму у площину особистої недовіри і фракційності. Другою обставиною стали старі незгоди між авторитетними політичними діячами. Ці незгоди мали місце ще за часів В. І. Лєніна, але після його смерті далися взнаки настільки, що про нормальне співробітництво за лєнінськими заповідями вже не доводилося говорити. І, нарешті, третя обставина: безконтрольна концентрація влади Сталінінм стала можливою внаслідок нездійсненності лєнінських ідей про радикальну демократизацію не тільки внутріпартійного, а й всього суспільного життя. Розпочавшись з партії, «сталінізація» поступово охопила суспільство, вирішальною мірою сприяла виникненню сталінської системи партійно-державного керівництва країною на чолі з єдиним для всіх її народів «батьком». Ясна річ, Сталін став «батьком» і українського народу.

«На всіх етапах розвитку Української радянської держави,— писав у 1949 р. журнал «Більшовик України»,— великий Сталін, як рідний батько, піклувався і піклується про зміцнення і розвиток економіки і культури України. Товариш Сталін — возз'єднувач усіх українських земель... Під проводом партії Лєніна — Сталіна український народ розгромив своїх класових ворогів-капіталістів, поміщиків, куркулів, розгромив і розвіяв у прах меншовиків, троцькістів, бухарінців, українських буржуазних націоналістів — цих зрадників і найманців іноземних розвідок»²³.

А ось одна з оцінок, висловлених у 1939 р. Саме тоді побачила

²⁰ Л а р и н а А. М. Незабываемое // Знамя.— 1988.— № 10.— С. 143.

²¹ Лєнин, Сталин: свидетельства очевидцев // Вопросы истории.—1989.—№ 9. — С. 175—176.

²² Напрасная жертва? // 24 часа.— 1990.— № 40.

²³ Велика історична подія в житті українського народу // Більшовик України.— 1949.— № 9.— С. 2.

світ книга «Зустрічі з великим вождем. Розповіді знатних людей України про свої зустрічі з товаришем Сталіним». Згадуючи про свої зустрічі з Сталіним, народний артист УРСР І. С. Паторжинський, зокрема, писав: «Бачив я ще раз товариша Сталіна вже зовсім недавно, весною 1939 року, на XVIII з'їзді партії. Я разом з українською делегацією вітав з'їзд більшовицької партії, передавав від українського народу сердечний привіт і наше спасибі мудрому Сталіну»²⁴. За що дякували «мудрому Сталіну» посланці з України? Нагадаємо, йшов 1939 рік. Минуло зовсім небагато часу з того моменту, коли «батько» за всяку ціну вичавлював з України потрібну йому кількість зерна, спричинивши тим самим голодомор із мільйонними людськими жертвами. Вельми відчутними на кінець 30-х років були на Україні інші результати сталінського «підкування». Втім, про них автори згаданої книги та багатьох-багатьох публікацій такого роду, ясна річ, не говорили. Говорили про інше, наприклад, про заслуги Сталіна в утвердженні Радянської влади на Україні. Так, у передмові до виданого 1940 р. у Києві збірника статей «Сталін» читаємо: «Генію товариша Сталіна зобов'язаний український народ перемогою над зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією»²⁵. Цікаво, що того ж 1940 р. до теми «Сталін і Україна» звернеться Л. Д. Троцький, який у вже згадуваній книзі «Сталін» писатиме: «Як народний комісар національностей Сталін, природно, повинен був тримати під своїм наглядом розвиток національного руху на Україні. Вже в силу цього він тісніше від інших був зв'язаний з Українською більшовицькою партією. Цей зв'язок розпочався вже у 1917 році, невдовзі після Жовтневого перевороту, і тривав протягом трьох років». При цьому Троцький зауважує, що «український період» був для Сталіна «повний невдач і тому залишається зовсім невисвітленим»²⁶.

Навряд чи можна погодитись з тим, що зв'язки Сталіна з Україною і його діяльність на Україні були невисвітленими. За життя Сталіна про це дуже багато писалося і говорилося. Велика увага, зокрема, приділялася його участі у переговорах з Центральною радою. Інформацію про це можна знайти і у четвертому томі Творів Сталіна, де вміщено, зокрема, його статті, що стосуються України і політики Центральної ради зокрема. Збереглися також надзвичайно цікаві спогади В. П. Затонського, присвячені одному з маловивчених в історії періоду громадянської війни — утворення Тимчасового Робітническо-Селянського Уряду України (28 листопада 1918 р. — 29 січня 1919 р.). У цих спогадах, вперше надрукованих у 1925 р. у журналі «Летопись революции»²⁷, на наш погляд, об'єктивно відбито і роль Сталіна, котрий у той час був членом ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, наркомом у справах національностей РСФРР, членом Реввійськради Республіки, представником ВЦВК РСФРР у Раді робітничої і селянської оборони України. Можна навести й деякі інші історичні свідчення, котрі загалом спростовують твердження Л. Д. Троцького.

Разом з тим цілком очевидно: немає ніяких підстав для надто завищених оцінок ролі Сталіна у перемозі над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією на Україні, таких оцінок, котрі активно й послідовно насаджувала придворна сталінська історіографія і за якими «безпосереднім натхненником і організатором найважливіших

²⁴ Зустрічі з великим вождем. Розповіді знатних людей України про свої зустрічі з товаришем Сталіним. — К., 1939. — С. 89—90.

²⁵ Сталін. До 60-річчя з дня народження. Праці наукової сесії українського філіалу Інституту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК КП(б)У. — К., 1940. — С. 12.

²⁶ Троцкий Л. Сталин. Под ред. Ю. Г. Фельштинского. — Вермонт, 1985. — Т. 2. — С. 45.

²⁷ Затонский В. К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // Летопись революции. — 1925. — № 1. — С. 139—149.

перемог Червоної Армії був Сталін»²⁸. Нині, коли у нашій країні з'явилися перші біографії Сталіна, підготовлені з позицій правди і реалізму, неважко зрозуміти безпідставність тверджень на кшталт наведених.

Це, зокрема засвідчують розділи праць Р. О. Медведева та Д. А. Волкогонова, у яких йдеться про діяльність Сталіна у період громадянської війни²⁹.

Зрозуміло, антиісторично було б штучно девальвувати значення діяльності Сталіна, але варто об'єктивно розібратись, зокрема, з його «геніальним стратегічним планом розгрому Денікіна». Такі формулювання і те, що за ними стояло, поза сумнівом, принижували і справжню роль В. І. Леніна, і роль багатьох відомих партійних і військових керівників у організації розгрому денікінців. Необхідно достеменно розібратись і з реальним змістом дій Сталіна у той час, коли Червона Армія зазнала поразки під Варшавою. Факти свідчать, що Сталін як член Реввійськради Південно-Західного фронту замість підтримки Західного фронту, яким командував М. М. Тухачевський, наполягав на штурмі Львова, маючи на увазі отримати «власну» перемогу. Внаслідок цього саме Сталін і командування Південно-Західного фронту значною мірою несуть відповідальність за трагічний перебіг подій під Варшавою, однак цю відповідальність у публікаціях 30-х років було покладено на М. М. Тухачевського.

Не можна ігнорувати і того, що Україні судилося досить рано стати тим «лакмусовим папірцем», на якому виявилися якості Сталіна як керівника. Звернімося лише до деяких прикладів. У грудні 1917 р., у кульмінаційний момент боротьби за встановлення влади Рад на Україні, виникає Народний Секретаріат Радянської України — перший уряд нашої республіки. У березні 1918 р. його очолив М. О. Скрипник. У зв'язку з просуванням австро-німецьких окупантів у глиб України і загрозою захвату Криму, Кубані і Донської області, ряд керівних працівників цих районів звернувся до уряду Радянської України з пропозицією про створення Федерації Південних Радянських Республік. 4 квітня 1918 р. голова Центрального Виконавчого Комітету Рад України В. П. Затонський зв'язався по прямому проводу з Сталіним і попросив його повідомити про це Раднаком РСФРР і Надзвичайне посольство України. Сталін у розмові з Затонським без усяких підстав звинуватив уряд Радянської України в тому, що нібито він проводить політику втягування Донської області у війну з Німеччиною. При цьому Сталін вдався до грубої вихватки, заявивши: «Досить грали в уряд і республіку, здається, вистачить, пора кинути гру»³⁰.

Така заява відверто суперечила лінії партії і уряду РСФРР щодо України. У зв'язку з цим 6 квітня 1918 р. уряд Радянської України звернувся до уряду РСФРР з листом, в якому, зокрема, говорилося: «Ми мусимо заявити найрішучіший протест проти виступу наркома Сталіна. Ми змушені заявити, що ЦВК Рад України і Народний Секретаріат мають за джерело своїх дій не те чи інше ставлення того чи другого наркома Російської федерації, але волю трудящих мас України, що знайшла вислів у постанові II Всеукраїнського з'їзду Рад. Заяви на подобу висловленої наркомом Сталіним, спрямовані на підірив Радянської влади на Україні і не можуть бути припустимі від представників Радянського уряду сусідньої республіки... Дружні відносини, на які взяла зобов'язання Рада Народних Комісарів Російської Федерації стосовно Української республіки, вимагають недопу-

²⁸ Й. В. Сталін. Коротка біографія.— 2-е видання, виправлене і доповнене.— С. 76.

²⁹ Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме.— М., 1990.— С. 39—46; Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія.— К., 1989.— Кн. 1.— С. 84—102.

³⁰ Нариси історії Комуністичної партії України. Вид. 2-е, доп.— К., 1964.— С. 230.

щення заяв, що спрямовані на підри्व Радянської влади на Україні і просто сприяють ворогам українських трудящих мас»³¹.

Виразна деталь, що характеризує Сталіна як наркома національностей і як діяча, який працював на Україні, пов'язана з роботою І з'їзду КП(б)У, що відбувся у липні 1918 р. Виступаючи на цьому з'їзді, В. П. Затонський говорив: «Тов. Сталін думав, що є дві України — Західна і Східна, які різняться за мовою настільки, що жителі їх не розуміють один одного (це не казка, а бувальщина), і вважав, таким чином, за можливе віддати Раді тільки Західну Україну, зберігаючи за Радянською Росією Східну»³².

У жовтні 1918 р. на II з'їзді КП(б)У Сталіна обирають до її Центрального Комітету. Вибори ЦК відбулися 22 жовтня, коли Сталін ще був на шляху із Царицина у Москву, де відбувався з'їзд. Сталіна ввели до ЦК КП(б)У як представника ЦК РКП(б) для зв'язку з Україною. Зважаючи на нелегальну діяльність більшовиків України було вирішено створити два робочих органа ЦК: Закордонне бюро у Орлі для загального керівництва і зв'язку з ЦК РКП(б) та Виконавче бюро у Харкові для координації підпільної роботи. До складу Закордонного бюро, крім Сталіна, увійшли Ф. А. Сергеев (Артем), Е. І. Квіринг.

Документи засвідчують, що з чотирьох пленарних засідань ЦК Сталін був присутнім лише на одному — 25 жовтня 1918 р. У подальшому він не брав безпосередньої участі у роботі ЦК КП(б)У та його Закордонного бюро³³.

У січні 1920 р. Сталін на Раднаркомі робить повідомлення про «Положення про Українську раду трудової армії», призначається головою Української ради трудової армії, керує її діяльністю, приділяючи велику увагу ліквідації господарської розрухи, особливо на залізничному транспорті і вугільній промисловості. У зв'язку з цим у сталінській «короткій біографії» говориться, що «під керівництвом Сталіна українські більшовики добиваються серйозних успіхів у забезпеченні країни паливом і налагодженні транспорту»³⁴. Ця версія пропагувалася і в інших виданнях, особливо у тих, що виходили друком на Україні в сталінський період.

Разом з тим ще за життя Сталіна було висловлено і дещо іншу точку зору на методи його діяльності, коли він очолював Українську раду трудової армії. Зокрема, В. В. Оболенський (Осинський), виступаючи у 1920 р. на IX з'їзді РКП(б), звернув увагу на спільні риси Сталіна і Троцького щодо організації господарського керівництва: «Тов. Сталін, якого я глибоко поважаю, але з яким не сходжуся у цьому питанні, вже випередив ідею т. Троцького і у донецькій вугільній промисловості створив вугільний політвідділ. Все це нам необхідно врахувати у загальному зв'язку як прояв певних тенденцій... Якщо зв'язати окремі факти, то для мене тенденція є очевидною. Кінцева тенденція іде до того, щоб ввести одноосібне управління у всіх ланках радянського апарату. То ж поставим собі серйозне запитання, що це означає. Це означає, що одного разу ставши на цей шлях і зайшовши по ньому досить далеко, ми загинемо під тягарем бюрократії, яка вихолостить всю нашу роботу, бо основне гасло, яке ми повинні проголосити у даний момент, є поєднання бойової роботи, бойових форм організації і методів управління з творчою ініціативою свідомих робітників. Якщо під прапором бойової роботи ви насправді почнете

³¹ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. 1918—1920.— М., 1966.— С. 34—35.

³² Первый съезд КП(б)У.— 5—12 июля 1918.— Протоколы.— К., 1988.— С. 175.

³³ Пирог Р. Я. Был ли И. В. Сталин членом ЦК КП(б) Украины // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 11.— С. 118.

³⁴ И. В. Сталин. Коротка біографія.— 2-е вид. випр. і доп.— С. 73.

насаджувати бюрократизм, то ми розкладемо свої власні сили і не впораємося із завданням»³⁵.

Не варто абсолютизувати ці критичні міркування. Адже тоді, коли партія ще не була вражена метастазами сталінізму, критика будь-яких діячів, в тому числі керівних (а серед них і В. І. Леніна) була нормою внутріпартійного життя. Наводячи критичне міркування В. В. Оболенського, віддамо належне його здатності вже тоді, у 1920 р., побачити потяг Сталіна до надцентралізму у господарській сфері.

У березні 1920 р. Сталін бере участь у роботі IV Всеукраїнської конференції КП(б)У, на якій робить доповідь про економічну політику. На цій конференції його обирають делегатом IX з'їзду РКП(б). Вельми характерною є така деталь: стенографістки замість прізвища «Сталін» у окремих місцях записали «товариш Сталь», що зайвий раз засвідчує не дуже велику популярність на той час майбутнього генсека.

Наприкінці 20-х рр. і пізніше участь Сталіна у роботі IV конференції КП(б)У почала вкриватися легендами, про що авторів цих рядків вже доводилося писати³⁶. Значною мірою цьому сприяв той факт, що стенограма конференції не виходила друком (не опублікована вона й дотепер). Як відомо, на конференції точилася гостра внутріпартійна боротьба, викликана, насамперед, діями лідерів групи «демократичного централізму» (Т. В. Сапронов, Я. Н. Дробніс, В. Богуславський та ін.). Не будемо докладно аналізувати зміст виступів «децистів» та запропонованих ними на конференції проектів резолюцій. Історики нині отримали реальну можливість дати неупереджений аналіз, і таку роботу розпочато. Зауважимо лише, що та резолюція, яку за пропозицією Т. В. Сапронова ухвалила IV конференція, вимагала послідовного будування господарських організацій на принципах демократичного централізму, а не просто централізму, прийнятого для політики «воєнного комунізму». До того ж резолюція вимагала підпорядкування господарських організацій місцевим радянським органам, виходила з необхідності додержання принципу колегіальності. У резолюції особливо підкреслювалось, що застосування мілітаризації ні в якому разі не повинно означати механічного перенесення в галузь господарства всіх організаційних форм і методів управління, вироблених практикою будівництва армії.

Мине рік, і у березні 1921 р., на X з'їзді РКП(б), буде проголошено нову економічну політику, яка, власне, всім своїм змістом буде спрямована проти надмірної централізації і мілітаризації господарського життя. Але це станеться через рік. А тоді, у березні 1920 р., «передчасні» виступи Т. В. Сапронова та його прибічників не будуть зрозумілими. До того ж розібратись у суті обстоюваної ними позиції буде заважати те, що «децисти» активно використовуватимуть фракційні методи боротьби. Все це викликало роздратування Сталіна, який, як засвідчує стенограма конференції, фактично не зміг протистояти аргументам Т. В. Сапронова і його групи. А коли при виборах ЦК КП(б)У більшість у його складі займуть саме «децисти», Політбюро ЦК РКП(б) ухвалить рішення розпустити його. У зв'язку з цим група делегатів IV Всеукраїнської конференції звернулася до IX з'їзду РКП(б) із спеціальною заявою, у якій, зокрема, не погоджувалася з тими оцінками роботи конференції, що містилися у виступах на з'їзді В. І. Леніна і інших членів ЦК. Було звернуто увагу і на те, що «вибори ЦК КП(б)У відбувалися під головуванням члена Політбюро ЦК РКП т. Сталіна, жодної заяви з боку т. Сталіна щодо не-

³⁵ IX съезд РКП(б). Март—апрель 1920 года. Протоколы. — М., 1960. — С. 124.

³⁶ Шаповал Ю. І. 70-річчя IV конференції КП(б)У // Укр. іст. журн. — 1990. — № 3. — С. 132—137.

правильності виборів зроблено не було ні до виборів, ні під час виборів...

І заява т. Леніна, як і рішення Політбюро, є продуктом непорозуміння, що засноване на **однобічній інформації, досить перекрученій** (підкреслено мною — Ю. Ш.). Делегація впевнена, що пленум ЦК після з'їзду об'єктивно ознайомившись з роботою Всеукраїнської конференції, дасть більше правильну оцінку, ніж це було до сих пір...»³⁷.

Закономірно постає запитання: хто, крім Сталіна, міг дати у керівні партійні інстанції однобічну і перекручену інформацію про хід і підсумки IV Всеукраїнської конференції? Адже саме Сталін представляв Політбюро і РКП(б) на Україні.

Можна було б наводити і деякі інші приклади, які засвідчують далеко не безхмарний, не «батьківський» характер відношення Сталіна до України і ЦК КП(б)У в 20-ті рр.

(Далі буде)

Одержано 4.10.90.

В данном разделе статьи идет речь о политико-идеологических условиях формирования культа личности Сталина, раскрываются проявления и особенности этого процесса на Украине в 1917—1920 гг.

³⁷ IX съезд РКП(б). Март—апрель 1920 г. Протоколы.— С. 210.